

INFO-2020
Primljeno / Received: 2010-01-23

UDK : 316:061:497.15
Izvorni znanstveni rad / Original Scientific Paper

HOĆE LI MOSTAR OSTATI KOMUNIKACIJSKI PODIJELJEN GRAD?

WILL MOSTAR REMAIN COMMUNICATION-DIVIDED TOWN?

Šime Pilić, Mateja Bošnjak

Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu, Split, Hrvatska
Department of Sociology, Faculty of Social Studies and Humanities, University of Split, Split, Croatia

Sažetak

Petnaest godina nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini, kao multietničkoj zemlji s tri konstitutivna naroda, posljedice su rata vrlo uočljive. Situacija u Mostaru, kao tipičnom primjeru grada s različitim etničkim skupinama suprotstavljenima u ratu, jasno oslikava dugotrajnost posljedica ratnih sukoba. Istraživanje je, metodom ankete, obuhvatilo 514 studenata u Mostaru. Pokušava se utvrditi u kojoj su mjeri etničke podjele u Mostaru prisutne u svijesti mladih ljudi, kakvi su njihovi stavovi o suživotu te kako na te stavove utječe izloženost nekom od izravnih ratnih stradanja. Socijalna distanca mladih postaje razumljivija ako uzmemo u obzir izloženost izravnim stradanjima ispitanika i njihovih bližnjih. Petina nema prijatelja druge nacionalnosti, četvrtina rijetko zalazi u klubove na suprotnoj obali Neretve, više od trećine uopće rijetko zalazi na drugu obalu i ni u kojem slučaju nije spremno stupiti u vezu s djevojkom/mladićem druge etničke pripadnosti, a 40% je onih kojima smeta da član njihove obitelji stupi u brak s pripadnikom druge nacionalnosti. Pa ipak, dvije trećine studenata suglasno je s tvrdnjom da su podjele duboko u svijesti ljudi, ali da će se to stanje poboljšati.

Abstract

Fifteen years after the war in Bosnia and Herzegovina, a multiethnic country with three constituent nations, the consequences of war can be easily seen. The situation in Mostar, which represents a typical town with different ethnic groups opposed in the war, clearly illustrates the long-term consequences of war.

The participants of the research were 514 students at different universities in Mostar. The questionnaire was used to determine to what extent the students are aware of ethnic division in Mostar, what they think about the coexistence and in what way their attitudes are influenced by the direct exposure to some of the sufferings in war. Social distance among young people could be more easily perceived if we take into account the direct exposure of the participants and their family members to suffering. One-fifth of them don't have any friends of other nationality, one-fourth rarely visit clubs on the other bank of the River Neretva. Furthermore, more than a third almost never go to the other river bank and they would never be in a relationship with a girl or a boy of other ethnic group. Forty percent of them wouldn't approve of their family members getting married to a member of different nationality. And yet, two thirds of the students agree that the issue of ethnic division is rooted deep in the people's consciousness, but they believe the situation will somehow improve in the future.

1. UVOD

1.1. Uvodne napomene

Ovaj rad temelji se na istraživanju čiji je cilj bio ustanoviti kako je rat i posljedice koje su poslije njega ostale utjecao na odnose među studentima u Mostaru koji pripadaju različitim nacionalnim skupinama. Za početak je značajno napomenuti da rat i vojska nisu bili pretjerano zastupljene teme u sociologiji te se i u suvremenoj sociološkoj teoriji, izuzev Giddensa, ta tematika

obrađuje dosta marginalno. Stoga možemo reći da sociologija nije ratu posvetila dovoljnu pozornost koja bi bila primjerena iznimnoj socijalnoj važnosti i velikoj i stalno rastućoj pojavi ratova /1/. U ratnim sukobima devedesetih, pri raspadu bivše Jugoslavije najviše je stradao teritorij Bosne i Hercegovine. Dugotrajnim joj je ratom devastirana društvena struktura, promijenjena etnička slika, uništena ekonomska osnova, uz ratne okolnosti prožete nesofisticiranim oružjem male preciznosti i velike razorne moći, uz velik broj civilnih

žrtava. Kao posljedica toga, najčešće asocijacije pri spomenu BiH su nesreća i zlo: etničko čišćenje, masovne grobnice, civilne žrtve, silovanje, urbičid, srednjovjekovne opsade, okrutnost, humanitarna katastrofa, nemoć međunarodne zajednice i vjerska i nacionalna mržnja /2/. I danas, četrnaest godina nakon završetka rata, uočljive su njegove posljedice. Pri pokušaju utvrđivanja posljedica rata u Bosni i Hercegovini, *Žunec* naglašava kako u društvenim znanostima ne postoji teorija o posljedicama rata na društvo. On ih kategorizira u ljudske žrtve, materijalne štete i socijalne štete. Osim izravnih, ogromnih demografskih gubitaka, odnosno pogibije ljudi, značajno je spomenuti i veliki broj ranjenih ljudi i silovanih žena te porast broja samoubojstava. Kod materijalne štete ističe se razaranje ekonomske, stambene, zdravstvene, distribucijske, komunikacijske, kulturne i druge infrastrukture. Pod socijalnom štetom, naglašava se utjecaj rata na društvo pri kojem dolazi do razaranja temeljnih društvenih funkcija i sustava. Kao najveće socijalne štete ističu se prisilne migracije koje su promijenile etničku raspodjelu stanovništva stvarajući etnički homogenizirane i međusobno odvojene nacionalne zajednice. To se smatra jednom od najvećih socijalnih šteta jer je dovelo do promjene identiteta stanovništva i načina života, te promjene smisla i značenja nacionalnog identiteta i njegove funkcije u društvu /3/. Sličnu kategorizaciju najtežih posljedice rata ističe i *Babić*, naglašavajući ranjavanje i pogibije ljudi te raspad mreže primarnih socijalnih odnosa: susjedstva, prijateljstva, pa i braka. Rat je uništio multietničke lokalne zajednice i razne oblike interakcije koji su bili prisutni među pripadnicima različitih etničkih skupina. Postavlja se pitanje mogućnosti uspostave suživota nakon rata i u takvim okolnostima, pri čemu se suživot sociološki može definirati kao „splet solidarističkih mreža primarnih društvenih odnosa među pripadnicima različitih etnija na mikrosocijalnoj razini“ /4/. Ciljana skupina na koju se ovo istraživanje odnosi su mladi. Potrebno je naglasiti da u BiH ima malo istraživanja koja se bave problematikom mladih, dok s druge strane, Hrvatska ima relativno dugu tradiciju istraživanja mlade populacije još od 70-ih godina prošloga stoljeća /5/. Jasno je da ratovi ostavljaju tragove u čovjekovu doživljavanju i ponašanju. Osim na zdravlje i tjelesni razvoj, rat može ostaviti brojne posljedice i na dječji psihički razvoj i ponašanje. Intenzivan razvoj svih aspekata doživljavanja i ponašanja koji obilježava razdoblje djetinjstva i adolescencije, može biti ozbiljno narušen stresnim događajima i iskustvima koje rat neminovno donosi sa sobom. Evidentno je da takve pojave ostavljaju trag koji će kasnije utjecati na njihovo ponašanje i odnose s drugima /6/.

1.2. Osvrt na neka istraživanja

Ukratko ćemo se osvrnuti na istraživanja koja su slična našem problemu istraživanja. Jedno od istraživanja u BiH koje donekle obuhvaća i problem međunacionalnih odnosa mladih je „*Sistem vrijednosti mladih u poslijeratnom društvu u BiH*“ iz 2006. godine. Jedno od pitanja u upitniku bilo je „koliko je za bh. društvo važno ostvariti dobre međunacionalne odnose, slogu među svim narodima i nacionalnim manjinama?“. Dobiveni rezultati su dosta ohrabrujući. Naime, oko devet desetina ispitanih smatra da je to važno ili vrlo važno. Također, jedan dio upitnika obuhvaća pitanja o nacionalnoj vezanosti s obzirom na sociodemografske varijable, pri čemu je utvrđeno da je najveći doprinos predikciji nacionalne povezanosti dala varijabla prebivališta na način da ispitanici koji ne žive u gradskim područjima značajnije izražavaju nacionalnu povezanost. Osim toga, što se tiče spola, slične su stavove izraženi pokazali muški ispitanici. Prema tome, muški ispitanici na selu su oni koji značajnije izražavaju povezanost s nacijom. Dobivena je i značajna pozitivna korelacija između nacionalne povezanosti i religioznosti, što upućuje na to da su u bh. društvu religija i etnicitet otprilike isti identitet, što dovodi do homogenizacije religijskih i etničkih osjećaja. U istraživanju Dragutina Babića „*Oprost i pomirenje kao pretpostavka suživota: proces koji je počeo ili utopijski izazov*“, autor je istraživao područje Brodsko – posavske županije u RH. Istraživanje pokazuje da ispitanici prijeratni društveni život doživljavaju uglavnom kao podnošljiv. Njihovi međusobni odnosi prije rata uglavnom nisu bili obilježeni sukobima i mržnjom. Autor smatra da su njihovi odgovori možda prožeti idealizacijom prijašnjih odnosa u odnosu na traumatična ratna iskustva, premda je moguća i obrnuta situacija po kojoj bi prisjećanje na prijeratne odnose Hrvata i Srba bilo opterećeno ratnom zbiljom. Vjerojatno je da ima i jednoga i drugoga, ali je neprijeporno da su ti odnosi percipirani kao fer i korektni. Rezultati daju naslutiti da će prijeratni relativno povoljni odnosi Hrvata i Srba imati barem malen utjecaj na rekonstrukciju primarnih socijalnih odnosa u lokalnim zajednicama u poslijeratnom razdoblju. Što se tiče pitanja oprosta, više od trećine ispitanika odbija mogućnost oprosta, ali treba uzeti u obzir i različita iskustva i sudbine tih ispitanika. Većina ispitanika smatra da treba oprostiti svima, uz izuzetak ratnih zločinaca. Kao razlog oprosta spominje se da treba oprostiti jer je to ljudski, jedan dio želi oprostiti radi vlastitog mira, a kao važan razlog mogućeg oprosta navodi se i budućnost djece /7/. U istraživanju *Mlačića, Šakića i Franca*, „*Mladi i izloženost ratnim događanjima*“, pokušalo se

uočiti povezanost između intenziteta izloženosti mladih ratnim događanjima i njihovog kasnijeg ponašanja, kao i izloženost mladih ratnim događanjima na razini čitave Hrvatske (N=2832). Prema istraživanju, 10 do 20% ispitanika bilo je izravno ili neizravno izloženo ratnim događanjima, s tim da ih je najviše bilo prisiljeno pohađati školu izvan mjesta boravka ili je doživjelo pogibiju ili ranjavanje prijatelja, dok je nešto manji postotak ispitanika koji su doživjeli ranjavanje članova obitelji i iskustvo srušene ili oštećene kuće. Povezanost stupnja izloženosti ratnim događanjima i nekih aspekata ponašanja mladih uočava se ponajviše u povezanosti izloženosti ratnim stradanjima s ponašanjem u školi (što podrazumijeva bježanje s nastave, izostajanje zbog bolesti i slično). Očituje se također u povećanoj sklonosti alkoholu i pušenju te različitim oblicima devijantnog ponašanja. Nije uočena povezanost s uporabom droga i antisocijalnim ponašanjem /8/. Istraživanje A. Draguna (2006): „*Hrvati u Federaciji BiH: povezanost suživota i opraštanja s individualnom religioznošću i društveno političkim stavovima*“, pokazalo je veliku etničku udaljenost Hrvata – nešto veću prema Bošnjacima nego prema Srbima. Prihvatanje suživota negativno je povezano s etnocentričnošću ispitanika, religioznošću i autoritarnim stavovima, dok je pozitivno povezano s procjenama važnosti daljnjeg ostvarivanja demokracije u zemlji, s obrazovanjem ispitanika i veličinom mjesta prebivanja. Mjere etničkog odnosa slabo su povezane s individualnim iskustvom, ali iznenađuje da je više pozitivnih nego negativnih korelacija. Opraštanje više podržavaju žene, religiozniji i manje etnocentrični ispitanici. Autor je također, pregledom dostupne literature, uočio nedostatak empirijskih istraživanja etničke distance i tolerancije u BiH poslije rata. Na pitanje misle li da će Hrvati, Bošnjaci i Srbi u BiH moći živjeti u miru ili pak misle da su ratna stradanja učinila mirni suživot nemogućim, više od polovice ispitanika odgovara pozitivno /9/. U studiji „*Ličnost i društvo – etnički, državni i europski identitet*“ uočen je izražen etnički identitet, s manje ili više negativnim stajalištem prema drugim etničkim cjelinama te jasno naglašen nedostatak bilo kakve vezanosti za pojam naroda, države ili Europe (Turjačanin i Čekrljija, 2005). U članku „*Učinci rata u BiH*“, Kukić ističe negativne trendove izloženosti građana verbalnom uznemiravanju ili fizičkom napadu zbog njihove nacionalnosti. Gotovo polovica stanovništva smatra da su u funkciji ponovnoga izazivanja i pojačavanja već postojećih oblika nacionalne netrpeljivosti bila i neka od javnih sukobljavanja članova ondašnjega državnoga predsjedništva. Odnos naglašene kritičnosti prema tim

sukobljavanjima je posebice evidentan kod najobrazovanijeg dijela stanovništva /10/. Berto Šalaj istraživao je socijalno povjerenje u BiH. Naglašava da se za Bosnu i Hercegovinu, koja je etnički i vjerski heterogena, mora razviti socijalno povjerenje putem visoke kvalifikacije o konsenzusu, koja s jedne strane osposobljava da se grade mostovi ka oprečnim predodžbama o vrijednostima i normama, a s druge izgrađuje veze prema ljudima sa sličnim karakteristikama (vjerskim, etničkim itd.). Podaci dobiveni u istraživanju naglašavaju nedovoljnu dubinu socijalne povezanosti. Ipak, usporedbe rezultata pokazuju kako dobivene vrijednosti načelno ne odstupaju od drugih tranzicijskih društava, s velikom razlikom: Bosna i Hercegovina je znatno udaljenija od zajedničkog državnog identiteta. Istraživanje je pokazalo da bi 99 posto ispitanika bošnjačke nacionalnosti stupilo u rodbinsku vezu s drugim pripadnikom vlastite nacionalnosti, a istodobno bi s pripadnikom srpske nacionalnosti to učinilo samo 22 posto. Slični su omjeri i za ispitanike hrvatske i srpske nacionalnosti: visoke, gotovo stopostotne razine povjerenja, odnosno spremnosti da se stupi u rodbinske odnose s pripadnikom vlastite nacionalnosti, i istodobno niske razine spremnosti da se to učini s pripadnicima ostalih dviju nacionalnih skupina. Očigledno je da postoji snažna unutargrupna lojalnost među pripadnicima iste nacionalne skupine, uz istodobno visoke razine nepovjerenja prema pripadnicima ostalih nacionalnih skupina. Autor smatra da je upravno snažna unutargrupna lojalnost dovela do antagonizma prema drugim skupinama. Na pitanje o procjeni koliko su ponosni što su državljani zajednice u kojoj žive, 62 posto ispitanika je izrazito ponosno ili ponosno što su državljani BiH. Smjeste li se ti rezultati u komparativni okvir onda situacija nije povoljna, jer je povjerenje građana u tu razinu u većini europskih država izrazito visoko, između 85 i 95 posto. Korištenjem komparativnog okvira uočava se kako je BiH zapravo na začelju europskih država kada se govori o razinama povjerenja u političku zajednicu. Razlike u razinama povjerenja u političku zajednicu s obzirom na nacionalnu pripadnost ispitanika pokazuju da je rezultat od samo 62 posto posljedica ogromnih razlika u razinama povjerenja među pojedinim nacionalnim grupama. Tako 89 posto ispitanika bošnjačke nacionalnosti izjavljuje kako je izrazito ponosno ili ponosno što su državljani BiH, što odgovara prosjeku drugih europskih država. Međutim, istodobno se samo 34 posto ispitanika srpske nacionalnosti osjeća na isti način. Između su ispitanici hrvatske nacionalnosti, sa 63 posto onih koji su izrazito ponosni ili ponosni što su državljani BiH. Takve razlike upućuju na činjenicu da u BiH ne

postoji normativni konsenzus oko granica političke zajednice. Takvi rezultati su zabrinjavajući uzme li se u obzir upozorenje značajnog broja autora da je vrlo teško postići konsolidaciju demokracije i politički i ekonomski razvoj u zajednicama u kojima ne postoji jasan normativni konsenzus o granicama te zajednice. Konačno, autor zaključuje da su teze o BiH kao duboko podijeljenom društvu potvrđene rezultatima ovoga istraživanja /11/. Značajno je spomenuti i istraživanje Krune Kardova „*Od politike razlika do politike prostora: posljedice rata na društveni život u Vukovaru*“. Istraživanje je značajno u kontekstu našeg istraživanja jer se radi o gradu koji, iako u RH, poput Mostara u BiH, čine dvije brojčano prevladavajuće etničke skupine koje su u proteklom ratu bile u međusobnom oružanom sukobu. Radi se o gradu koji je etnički izmiješan, ali socijalno polariziran. Takva pojava dovodi do niza različitih posljedica od kojih se ističu naglašavanje razlika, proces stvaranja granica i prepoznatljivih markera, pri čemu ljudi konstantno imaju želju za identificiranjem „Drugoga“. U Vukovaru je tako bio prisutan proces reteritorijalizacije ili stvaranja „novih zatvorenih otoka socijalnog života“ kao posljedica nedostatka sigurnih prostora. Budući da ne postoje jasne fizičke razlike između Hrvata i Srba i da su pripadnici različitih skupina zbog prostorne izmiješanosti stalno u kontaktu, etnički markeri kojima se ističe ili prepoznaje nečiji identitet imaju ogroman značaj. Kao najbanalniji primjer takvih markera Kardov ističe pozdrave. Naime, prijateljni pozdrav u Vukovaru bio je najčešće „zdravo“, dok se „ćao“ upotrebljavao dosta rjeđe, a „bog“ i „zbogom“ su se koristili samo u okviru Katoličke crkve. Prema Kardovu, danas Hrvati upotrebljavaju „bog“ i „bok“, a Srbi „zdravo“ ili „ćao“, dok su jedini preostali neutralni pozdravi „dobro jutro/dan/večer“ i „doviđenja“. Takav banalan primjer upućuje na to kolika je važnost prepoznavanja, podjele na „nas“ i „njih“, dok brojnost etničkih markera i opterećenost problemom prepoznavanja nastaje kao posljedica fizičke prisutnosti članova druge grupe na istom prostoru /12/. Istraživane su i posljedice rata u nekim multietničkim gradovima kao što su Pula u Hrvatskoj, Kosovska Kamenica u Kosovu i Tuzla u Bosni i Hercegovini /13/. Danas je u Mostaru po prilici podjednak omjer Hrvata i Bošnjaka. Međutim o točnim se brojčanim podacima ne može sa sigurnošću govoriti budući da ne postoji službeni popis stanovništva nakon 1991. godine. Jasno je kakve su se od tada dogodile promjene koje su imale utjecaj i na promjene u demografskoj strukturi stanovništva. S obzirom na postojanje dvaju sveučilišta, te odvojenih osnovnih i srednjih škola po bosanskom ili hrvatskom nastavnom planu i programu, jasno je da je grad podijeljen. Ovim

istraživanjem nastojalo se utvrditi u kojoj mjeri podjele postoje u svijesti mladih ljudi, kako takve podjele utječu na njihove stavove i mišljenja, te koliko razvijaju i koliko su spremni u budućnosti razvijati odnose s pripadnicima druge nacionalnosti.

2. METODOLOŠKE NAPOMENE

2.1. Hipoteze

S obzirom na navedene teorijske postavke, kao i pregled istraživanja koji se dotiču tematike rata, posljedica rata, konteksta poslijeratne Bosne i Hercegovine i mogućnosti uspostavljanja suživota nakon rata, mogle bi se izvući sljedeće hipoteze koje će se u ovom istraživanju razmotriti:

- H1: Među studentima postoji određena distanca prema pripadnicima druge nacionalnosti, što se očituje i u učestalosti njihova kretanja po dijelovima grada koji su na drugoj „obali“, izlascima u klubove na istim područjima te spremnosti na stupanje u određene odnose s pripadnicima druge nacionalnosti.
- H2: Stavovi o Mostaru kao podijeljenom gradu i odnosima s pripadnicima druge nacionalnosti povezani su s izloženošću studenata nekom od ratnih stradanja.

Istraživanje je provedeno među studentima koji pohađaju fakultete na Sveučilištu u Mostaru i Univerzitetu Džemala Bijedića u Mostaru. *Cilj* istraživanja je bio stjecanje spoznaje o utjecaju nedavnih ratnih sukoba, kao i posljedica tih sukoba na odnose među studentima različite nacionalne pripadnosti. Budući da, prema procjenama Federalnog zavoda za statistiku, većinu stanovništva Mostara čine Hrvati i Bošnjaci, istraživanje se uglavnom odnosi na međudnose mladog bošnjačkog i hrvatskog stanovništva u Mostaru.

2.2. Metode rada

Korištena je metoda ankete, uz uporabu upitnika s 43 pitanja kao instrumenta. Anketiranje je provedeno u svibnju i lipnju 2009. godine, pri čemu je anketirano pet posto, odnosno 514 studenata na dva mostarska sveučilišta. Na *Sveučilištu u Mostaru* obuhvaćeno je osam fakulteta, i to: Fakultet strojarstva i računarstva, Medicinski fakultet, Građevinski fakultet, Fakultet zdravstvenih studija, Ekonomski fakultet, Agronomski fakultet, Filozofski fakultet i Pravni fakultet (ukupno 286 studenata). Na *Univerzitetu Džemala Bijedića* anketirani su studenti na sedam fakulteta, i to: Mašinski fakultet, Agromediterranski fakultet, Pravni fakultet, Fakultet informacijskih tehnologija, Fakultet humanističkih nauka, Nastavnički fakultet i Građevinski fakultet (ukupno 228 studenata).

Za podatke o ukupnom broju studenata korištene su internet stranice Federalnog zavoda za statistiku i informacije o protekloj akademskoj godini, budući da ministarstvo nije raspolagalo podacima za tekuću akademsku godinu. Za Građevinski fakultet i Pravni fakultet dana je zajednička brojka za fakultet na Sveučilištu u Mostaru i na Univerzitetu Džemala Bijedića, stoga je pola od toga uključeno u uzorak za jedan, a druga polovica za drugi fakultet, u nedostatku preciznijih podataka. U uzorak je ušlo 5% studenata od ukupnog broja navedena u spomenutom izvoru. Od predviđenoga, iz tehničkih razloga nisu anketirani studenti Fakulteta prirodoslovnih i odgojnih znanosti na Sveučilištu u Mostaru i studenti Fakulteta za poslovni menadžment na Univerzitetu Džemala Bijedića. Za analizu podataka korišten je statistički program SPSS.

2.3. Osnovne karakteristike uzorka

U uzorku od pet posto populacije prevladavaju ispitanici ženskog spola (62%), dok je muškaraca nešto manje (38%). Što se tiče dobi, značajno prevladavaju ispitanici od 20 - 24 godine (82%). Među ispitanicima prevladavaju neudane, odnosno neoženjeni (96%). Većina ih samo studira (84%), dok je manji postotak onih koji studiraju i rade (15%). U skladu s tim prevladava i džeparac od roditelja kao glavni izvor prihoda (79%), dio ih kao glavni izvor prihoda navodi prihod od povremenog zaposlenja (8%), a manji je postotak onih kojima je to stipendija (7%). Prevladavaju studenti koji studiraju neki od fakulteta iz područja društvenih znanosti (56%), a slijede ih studenti tehničkih (19%) i humanističkih (12%) znanosti. Ispitanici su pretežito nastanjeni u roditeljskom stanu ili kući, a značajan je i postotak onih koji žive u iznajmljenim stanovima

(25%), što je i logično budući da u Mostar na studij dolaze mladi iz ostalih dijelova BiH.

Rezultati istraživanja pokazali su da više od polovice studenata stanuje u stanu/kući svojih roditelja. U nacionalnoj strukturi prevladavaju Hrvati (56%), a slijede ih Bošnjaci (40%), dok je manji udio Srba, pripadnika drugih nacionalnosti te onih koji se ne žele izjasniti. U okviru socijalnog podrijetla istraženi su stupanj obrazovanja i zanimanje roditelja. Očevi uglavnom imaju SSS (63%), dok je onih s VSS ili VŠS upola manje (30%). Majke su također uglavnom sa srednjoškolskim obrazovanjem (69%), a s VSS ili VŠS ih je oko jedne petine (21%). Što se tiče zanimanja roditelja, među očevima prevladavaju radnici (30%), a slijede ih privatnici (15%) i službenici (12%), te umirovljenici (9%). Kod majki je najviše domaćica (31%), radnica (20%) i službenica (17%), te nezaposlenih (10%).

3. REZULTATI I RASPRAVA

3.1. Oblici ratnih stradanja

Katunarić je utvrdio dva oblika mira u multietničkim područjima Hrvatske. Jedno je mir u područjima koja nisu bila zahvaćena ratom unatoč etničkom nasilju u njihovom okruženju, a drugi oblik mira odnosi se na čitavu ljestvicu postkonfliktnih procesa u sredinama gdje su se događali ratni sukobi /14/. Među ratnim stradanjima kojima su ispitanici iz Mostara (tj. našeg uzorka) bili izloženi (tablica 1) prevladava prisilno napuštanje doma (odlazak u izbjeglištvo), kojem je bilo izloženo nešto više od polovice ispitanika (52%). Značajan je i broj onih kojima je razoren dom, a to je svaki četvrti (27%), koji su odvojeni od roditelja (18%), kojima je netko od članova obitelji boravio u logoru (15%), te kojima je ranjen roditelj (15%).

Tablica 1. Izloženost nekom od oblika izravnih ratnih stradanja

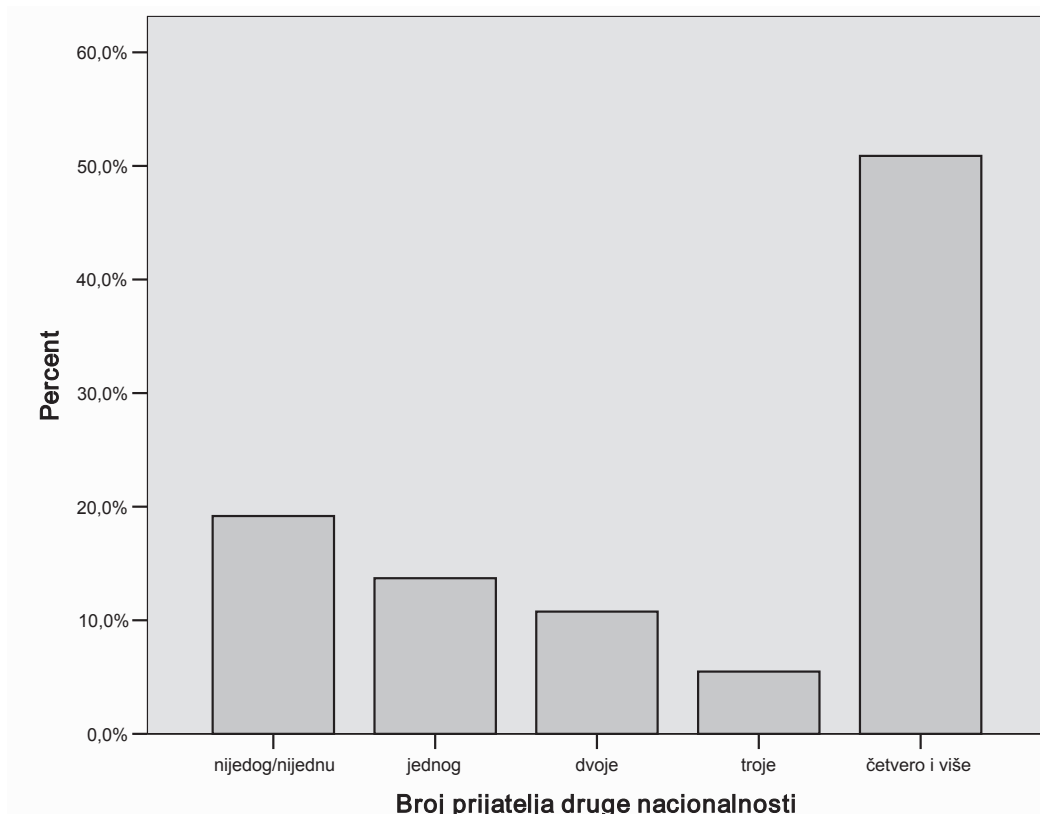
Oblici ratnih stradanja	DA		NE	
	F	%	f	%
Gubitak jednog ili oba roditelja	42	8,17	472	91,83
Ranjavanje roditelja	77	14,98	437	85,02
Ranjavanje nekog od ostalih članova obitelji	26	5,06	488	94,94
Vlastito ranjavanje	8	1,56	506	98,44
Odvajanje od roditelja	94	18,29	420	81,71
Odvajanje od ostalih članova obitelji	41	7,98	473	92,02
Prisilno napuštanje doma (izbjeglištvo)	267	51,95	247	48,05
Boravak u logoru	19	3,70	495	96,30
Boravak u logoru nekog člana obitelji	79	15,37	435	84,63
Prisustvovanje ubijanju ili ranjavanju	40	7,78	474	92,22
Razaranje doma	140	27,24	374	72,76
Nešto drugo	28	5,45	486	94,55

3.2. Stavovi i odnosi prema drugim nacionalnostima

I najnovija istraživanja empirijski potvrđuju da je korelacija autoritarnosti i tolerancije veća na prostorima međunacionalnih sukoba tijekom dezintegracije bivše Jugoslavije /15/. Drugi dio našeg upitnika odnosio se na pitanja koja se tiču odnosa

ispitanika s pripadnicima drugih nacionalnih skupina kao i njihovim stajalištima prema tim skupinama. Iznenaduje činjenica da polovica ispitanika ima četvero ili više prijatelja pripadnika druge nacionalnosti, no značajan je i podatak da gotovo petina njih (19%) nema niti jednog takvog prijatelja (graf 1).

Graf 1. Broj prijatelja druge nacionalnosti

Kao mjesto upoznavanja prijatelja druge nacionalnosti prevladava škola (56%), a slijede

ga kafići (13%) i klubovi za vrijeme noćnog izlaska (8%).

Tablica 2. Mjesto upoznavanja prijatelja druge nacionalnosti

Mjesto upoznavanja	<i>f</i>	%
U školi	237	56,03
U kafiću	54	12,77
U klubu, za vrijeme noćnog izlaska	34	8,04
Na internetu	25	5,91
Negdje drugo	73	17,26
Ukupno	423	100,00
Bez odgovora	91	
	514	

Najveći dio ispitanika, nešto iznad četvrtine, ponekad izlazi u kafiće i klubove na „suprotnoj“ obali grada (28%), međutim značajan je i udio onih

koji to ne čine nikada, također četvrtina (26%), kao i onih koji to čine rijetko (24%). Samo 12% ih to čini često, što je vidljivo iz tablice 3.

Tablica 3. Učestalost izlaženja u kafiće i klubove na „suprotnoj“ obali grada

Čestota izlaženja	<i>f</i>	%
Da, često	62	12,06
Da, ponekad	144	28,02
Rijetko	125	24,32
Nikada, ali bih volio/voljela	49	9,53
Nisam i ne želim	134	26,07
Ukupno	514	100,00

Većina ispitanika rijetko se kreće po dijelovima grada koji su na „drugoj“ obali, uglavnom ako imaju neku obvezu (39%), dok se 22% kreće

nekoliko puta mjesečno, 17% to čini par puta tjedno, a samo 14% svakodnevno (usporedi tablicu 4).

Tablica 4. Učestalost kretanja po dijelovima grada koji su na „drugoj“ obali

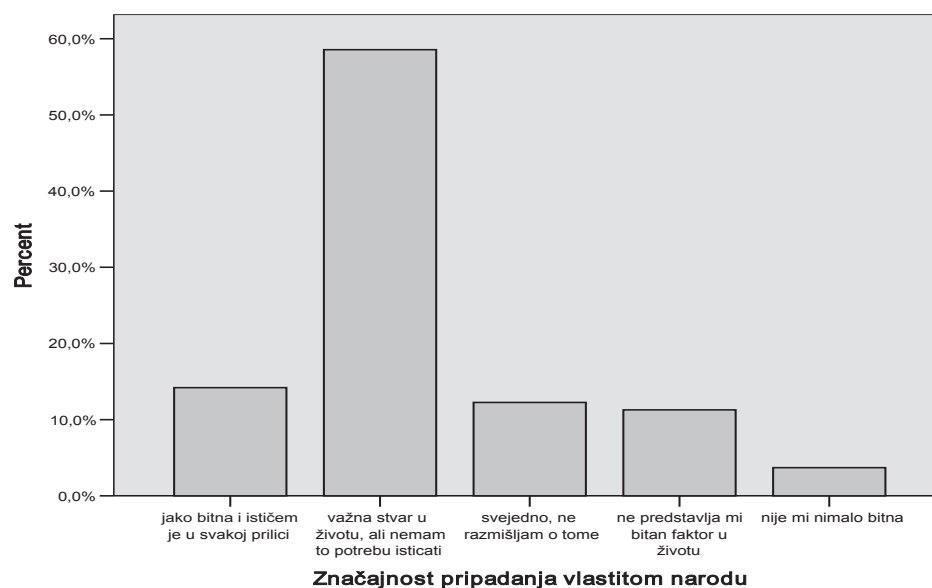
Čestota kretanja	<i>F</i>	%
Svakodnevno	73	14,23
Par puta tjedno	88	17,15
Nekoliko puta mjesečno	112	21,83
Rijetko, uglavnom ako imam neku obvezu	200	38,99
Nikada	40	7,80
Ukupno	513	100,00
Bez odgovora	1	
	514	

Većina ispitanika osobno nikad nije bila izložena nekoj opasnosti radi vlastite nacionalne pripadnosti (71%), a po 14% posto ih je tome ipak bilo izloženo jednom ili više puta. Velika većina iz istih razloga nije nikada ugrozila neku drugu osobu (94%), a 4% ih je to učinilo jedanput, te 2% više puta.

3.3. Odnos prema vlastitom narodu i domovini

Što se tiče važnosti pripadanja vlastitom narodu, većina ispitanika to smatra važnom stvari u životu, no istovremeno nemaju potrebu to često isticati (59%), 14% to smatra jako bitnim i ističe to u svakoj prilici, dok 12% ispitanika o tome ne razmišlja (graf 2).

Graf 2. Značajnost pripadanja vlastitom narodu

Obeshrabrujući je podatak da samo polovica, tj. 50% ispitanika smatra Bosnu i Hercegovinu svojom domovinom, ali značajan je i udio onih koji je smatraju svojom domovinom, ali ne i jedinom (28%), a nije zanemariv ni podatak da 17% ispitanika svojom domovinom smatra isključivo Hrvatsku. (Usput: svega 5% od anketiranih studenata je rođeno, a svega troje /0,58%/ ima mjesto stalnog boravka u Hrvatskoj). U skladu s tim rezultatima, očekivani su i odgovori na pitanje o navijanju za reprezentaciju BiH na sportskim natjecanjima, gdje je nešto manje od polovice odgovorilo potvrdno (45%), a značajan je i udio onih koje ne zanima reprezentacija BiH (20%) i onih koji za nju navijaju u svim situacijama, osim kad igra protiv reprezentacije Hrvatske (19%). Pa ipak, 13% ih nikada ne navija za BiH.

3.4. Jesu li podjele dovele do dva grada i dva svijeta?

Traumatiziranu zajednicu nakon teških ratnih sukoba devedesetih na primjeru Vukovara istraživali su Čorkalo Biruski i Ajduković (2009). Nekoliko pitanja u našem upitniku odnosilo se na

stajališta studenata prema Mostaru kao podijeljenom gradu i njihovom odnosu prema *Starom mostu* kao njegovom simbolu. Tako se ispitanici većinom slažu sa sljedećim tvrdnjama. Uglavnom smatraju da Mostar čine dva grada u jednom, a čelnicima vodećih nacionalnih stranaka takvo stanje odgovara pa ga i potiču. Skloni su i mišljenju da je Mostar kao podijeljen grad realna situacija, budući da je rat na njega ostavio teško ispravljivu štetu i nisu sigurni/e koliko će se dugo takva situacija održati. Većina ih također smatra da su podjele duboko u svijesti ljudi, ali vjeruju da će se to stanje poboljšati, iako je napredak spor. Konačno, uglavnom se slažu i s tvrdnjom da je Mostar podijeljen grad i da će takav ostati još dugo zbog značajno izmijenjenog sastava stanovništva u odnosu na prijeratno razdoblje. Većina ih se ipak ne slaže s tvrdnjom da su dvije obale Mostara dva potpuno različita svijeta i da ne žele imati ništa s onima koji žive na drugoj obali. Ne dijele ni mišljenje da podjele nisu izrazite koliko to političari i mediji ističu. Također se ne slažu ni s tvrdnjom da Mostar uopće nije podijeljen grad. No, pogledajmo tablicu 5.

Tablica 5. Stupanj suglasnosti s tvrdnjama o Mostaru kao (ne)podijeljenom gradu (N=514)

Neke tvrdnje o Mostaru	Stupanj suglasnosti			
	Slazem se.	Ne slazem se.	Ne znam/Ne razmišljam o tome	Ukupno
	%	%	%	%
1. Mostar čine dva grada u jednom, a čelnicima vodećih nacionalnih stranaka takvo stanje odgovara pa ga i potiču.	62,26	10,12	27,63	100,00
2. To su dva potpuno različita svijeta i nemam ništa protiv toga, ne želim imati ništa s onima koji žive na drugoj obali.	19,07	61,09	19,84	100,00
3. Mostar kao podijeljen grad je realna situacija, rat je na ovaj grad ostavio teško ispravljivu štetu i nažalost nisam siguran/a koliko će se dugo takva situacija održati.	66,86	11,50	21,64	100,00
4. Podjele su duboko u svijesti ljudi, ali vjerujem da će se to stanje poboljšati, iako je napredak spor.	62,11	19,73	18,16	100,00
5. Smatram da podjele nisu tako izrazite koliko to političari i mediji ističu.	36,79	45,21	18,00	100,00
6. Mostar je podijeljen grad i takav će ostati još dugo zbog značajno izmijenjenog sastava stanovništva u odnosu na prijeratno razdoblje.	54,88	23,05	22,07	100,00
7. Mostar uopće ne smatram podijeljenim gradom.	7,42	78,13	14,45	100,00

Odgovori na pitanje o spremnosti stupanja u vezu s pripadnikom ili pripadnicom druge nacionalnosti (tablica 6) su dosta podijeljeni, a prevladavaju dva oprečna stajališta. Tako je najviše onih, nešto više od trećine, koji na to ne bi pristali ni u kojem slučaju (35%), te petina onih koji bi to učinili bez dvoumljenja (20%), a nije zanemariv ni udio onih koji ne znaju ili nisu sigurni (19%). S tim je povezano i pitanje o

stajalištu roditelja na odluku o prihvaćanju takve veze, ukoliko su ispitanici na prethodno pitanje odgovorili da bi takvu vezu prihvatili (tablica 6). Najveći je postotak onih koji smatraju da bi im se roditelji oštro protivili i branili tu vezu (27%). Jedna petina smatra da se roditelji ne bi previše miješali, ali da to ne bi podržavali (21%), dok druga petina (20%) smatra da im ne bi zabranili, ali bi se značajno protivili.

Tablica 6. Spremnost na stupanje u vezu s djevojkom/momkom druge nacionalnosti

Izražena spremnost	F	%
Da, bez dvoumljenja	105	20,43
Da, ali mi ne bi bilo sasvim svejedno	46	8,95
Ovisno o situaciji	81	15,76
Nisam siguran/a, morao/la bi dobro razmisliti	99	19,26
Ne, ni u kom slučaju	183	35,60
Ukupno	514	100,00

Tablica 7. Mišljenje o reakciji roditelja na stupanje u vezu s djevojkom/momkom druge nacionalnosti (N= 353).

Reagiranje roditelja	f	%
Ne bi imali ništa protiv	63	17,85
Ne bi se miješali u moju odluku, ali ne bi se slagali	74	20,96
Ne bi se protivili, ali ne bi to ni podržavali	49	13,88
Ne bi mi zabranili, ali bi se značajno protivili	71	20,11
Oštro bi se protivili i branili bi mi tu vezu	96	27,20
Ukupno	353	100,00
Bez odgovora	161	
	514	

Na pitanje o poželjnoj nacionalnosti najboljeg prijatelja (tablica 8), ukoliko bi to mogli birati, većina očekivano između ponuđenih deset naroda bira Hrvata odnosno Bošnjaka. Zanimljiv

je podatak da nešto manje od polovice (46%) smatra da nacionalne političke stranke nisu jedine koje mogu zaštititi vitalne nacionalne interese u BiH.

Tablica 8. Željena nacionalnost najboljeg prijatelja kada bi to mogli birati (N = 478)

Nacionalnost	F	%	Nacionalnost	F	%
Francuz	19	3,97	Nijemac	17	3,56
Kinez	23	4,81	Španjolac	34	7,11
Englez	28	5,86	Srbin	30	6,28
Bošnjak	105	21,97	Ukupno	478	100,00
Amerikanac	17	3,56	Bez odgovora	36	
Talijan	31	6,49	Ukupno	514	
Hrvat	174	36,40			

Sada ćemo križati neke varijable i prikazati u dvodimenzionalnim tablicama.

Pri križanju tvrdnje da „Mostar čine dva grada u jednom, a čelnicima vodećih nacionalnih stranaka takvo stanje odgovara pa ga i potiču“ i izloženosti

nekom od oblika ratnog stradanja i ispitanika, uočeno je da se s tom tvrdnjom u najvećem postotku slažu oni koji su bili u izbjeglištvu (35%), oni kojima je razoren dom (18%) i oni koji su bili odvojeni od roditelja (12%) (usporediti tablicu 9).

Tablica 9. Suglasnost s tvrdnjama (1) s obzirom na izloženost ispitanika ratnom stradanju

Gubitak jednog ili oba roditelja	DA	5,6	0,6	1,9	8,2	42
	NE	56,6	9,5	25,7	91,8	472
	Ukupno	62,3	10,1	27,6	100,0	514
Ranjavanje roditelja	DA	9,5	1,8	3,7	15,0	77
	NE	52,7	8,4	23,9	85,0	437
	Ukupno	62,3	10,1	27,6	100	514
Odvajanje od roditelja	DA	12,5	1,9	3,9	18,3	94
	NE	49,8	8,2	23,7	81,7	420
	Ukupno	62,3	10,1	27,6	100	514
Odvajanje od ostalih članova obitelji	DA	5,3	0,4	2,3	8,0	41
	NE	57,0	9,7	25,3	92,0	473
	Ukupno	62,3	10,1	27,6	100	514
Prisilno napuštanje doma (izbjeglištvo)	DA	34,6	5,1	12,3	51,9	267
	NE	27,6	5,1	15,4	48,1	247
	Ukupno	62,3	10,1	27,6	100	514
Boravak u logoru nekog člana obitelji	DA	11,5	1,9	1,9	15,4	79
	NE	50,8	8,2	25,7	84,6	435
	Ukupno	62,3	10,1	27,6	100	514
Prisustvovanje ubijanju ili ranjavanju	DA	5,3	1,4	1,2	7,8	40
	NE	57,0	8,8	26,5	92,2	474
	Ukupno	62,3	10,1	27,6	100	514
Razaranje doma	DA	17,9	2,9	6,4	27,2	140
	NE	44,4	7,2	21,2	72,8	374
	Ukupno	62,3	10,1	27,6	100	514

S tvrdnjom „Mostar čine dva potpuno različita svijeta i nemam ništa protiv toga, ne želim imati ništa s onima s druge obale“, najviše se slažu oni koji

su bili u izbjeglištvu (10%), i oni kojima je razoren dom (5,5%), dok druga značajnija povezanost nije uočena (pregledati tablicu 10).

Tablica 10. Suglasnost s tvrdnjama (2) s obzirom na izloženost ispitanika ratnom stradanju

		2.To su dva potpuno različita svijeta i nemam ništa protiv toga, ne želim imati ništa s onima s druge obale.				
		Slazem se	Ne slazem se	Ne znam/Ne razmišljam o tome	Ukupno	
		%	%	%	%	f
Gubitak jednog ili oba roditelja	DA	1,9	3,9	2,3	8,2	42
	NE	17,1	57,2	17,5	91,8	472
	Ukupno	19,1	61,1	19,8	100,0	514

Ranjavanje roditelja	DA	2,1	10,9	1,9	15,0	77
	NE	16,9	50,2	17,9	85,0	437
	Ukupno	19,1	61,1	19,8	100,0	514
Odvajanje od roditelja	DA	1,9	12,8	3,5	18,3	94
	NE	17,1	48,2	16,3	81,7	420
	Ukupno	19,1	61,1	19,8	100,0	514
Odvajanje od ostalih	DA	1,6	4,9	1,6	8,0	41

Križani su i oblici ratnih stradanja i tvrdnja „Podjele su duboko u svijesti ljudi, ali vjerujem u poboljšanje, mada je napredak spor“. Od ispitanika izloženih ratnim stradanjima s tom se tvrdnjom u najvećem postotku slažu oni koji su prisilno napustili dom, odnosno bili u izbjeglištvu (33%), oni kojima je razoren dom (17%), oni koji su bili odvojeni od roditelja (11%), oni kojima je neki od roditelja boravio u logoru ili je bio ranjen (po 9%).

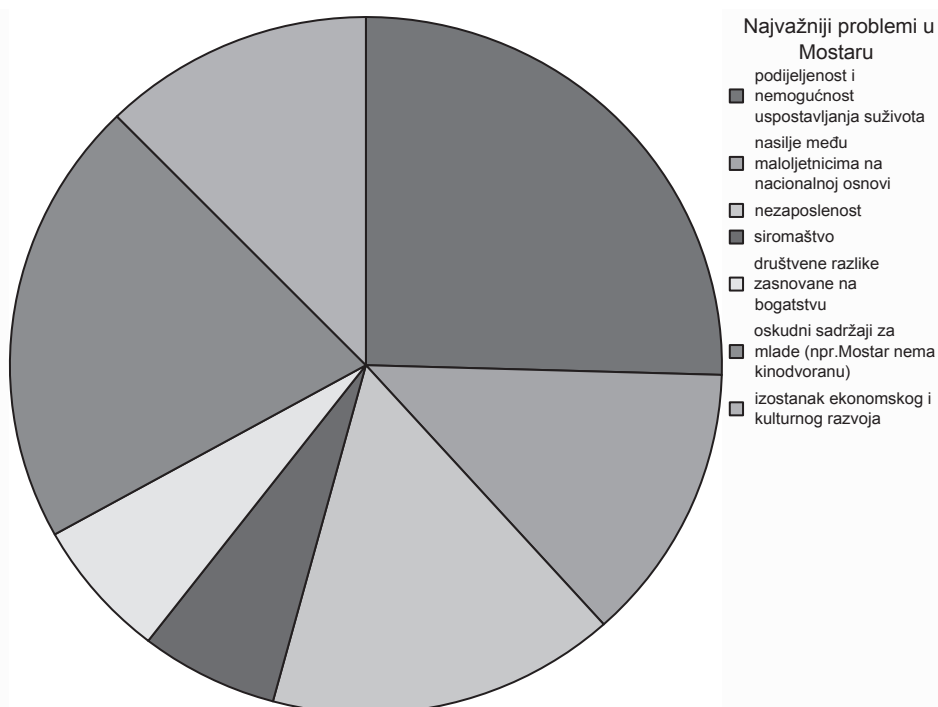
Također, napravljena su i brojna druga križanja koja bi pružila potpuniji uvid u ovu problematiku, ali su zbog ograničenosti prostora izostavljena. Navest ćemo samo neke od najizraženijih veza. S tvrdnjom „Mostar kao podijeljen grad je realna situacija jer je rat ostavio teško ispravljivu štetu i nisam siguran koliko će se takva situacija održati“, od onih izloženih ratnim stradanjima tako se najviše slažu oni koji su bili u izbjeglištvu (36%), oni kojima je razoren dom (18%) i oni koji su bili odvojeni od roditelja (12%). Što se tiče tvrdnje da „podjele nisu

izrazite koliko to političari i mediji ističu“, s time se u najvećoj mjeri slažu oni koji su bili u izbjeglištvu (18%) i oni kojima je razoren dom (10%). Slično je i s tvrdnjom „Mostar je podijeljen grad i takav će ostati dugo zbog značajno izmijenjenog sastava stanovništva u odnosu na stanje prije rata“, s njome se slaže 30% onih koji su bili u izbjeglištvu i 15% onih kojima je razoren dom. Konačno, nije uočena gotovo nikakva povezanost između onih koji su bili izloženi nekom od ratnih stradanja i njihovog slaganja s tvrdnjom da Mostar uopće nije podijeljen grad.

3.5. Prioritetni problemi grada i etnička socijalna distanca

Od ponuđenih problema koji karakteriziraju Mostar, kao najvažnije su ispitanici birali podijeljenost i nemogućnost uspostavljanja suživota (25%), oskudne sadržaje za mlade i nezaposlenost (graf 3).

Graf 3. Najvažniji problemi u Mostaru

Što se tiče određene blizine pripadnika druge nacionalnosti, ispitanici većinom nemaju ništa protiv. Naime, većini ispitanika ne bi smetalo da im najbliže susjedstvo čine pripadnici druge nacionalnosti; da im djeca pohađaju školu s pripadnicima druge nacionalnosti; da im pripadnik druge nacionalnosti bude nadređen na radnom

mjestu; da se zbog poslovne ponude moraju preseliti u grad gdje većinu čine pripadnici druge nacionalnosti i da im je najbolji prijatelj pripadnik/ca druge nacionalnosti. U odnosu na navedeno, ističe se samo postotak od 40% onih kojima bi smetalo da im član obitelji stupi u brak s osobom druge nacionalnosti (usporediti tablicu 11.).

Tablica 11. Kako bi se osjećali da se nađete u nekoj od sljedećih situacija? (N=514)

Zamislite sljedeće situacije	Stupanj suglasnosti			
	Smetalo bi mi	Ne bi mi smetalo	Ne znam/Ne razmišljam o tome	Ukupno
	%	%	%	%
1. Da vam najbliže susjedstvo čine pripadnici druge nacionalnosti	10,70	72,18	17,12	100,00
2. Da vam djeca pohađaju školu sa pripadnicima druge nacionalnosti	19,07	64,59	16,34	100,00
3. Da vam pripadnik druge nacionalnosti bude nadređen na radnom mjestu	18,75	65,04	16,21	100,00
4. Da član obitelji stupi u brak s osobom druge nacionalnosti	40,23	41,02	18,75	100,00
5. Da se zbog poslovne ponude morate preseliti u grad gdje većinu čine pripadnici druge nacionalnosti	26,32	52,83	20,86	100,00
6. Da vam je najbolji prijatelj pripadnik/ca druge nacionalnosti	11,67	72,18	16,15	100,00

3.6. O jednom simbolu

Većina ispitanika smatra da je obnova *Starog mosta* bila od velike važnosti za Mostar i da su joj se trebali radovati svi njegovi građani. Rašireno je i mišljenje da većini mostarskih Hrvata most ne znači više ništa, dok Bošnjaci na njega ne gledaju kao na simbol tolerancije i različitosti nego ga smatraju samo svojim. Većina ispitanika se slaže da je značaj koji su političari pridavali obnovi *Starog mosta*, naglašavajući ponovno ujedinjavanje različitih naroda koji žive u

Mostaru, samo slika kojom međunarodnoj zajednici žele pokazati da rade nešto na tom pitanju. Osim toga, smatraju da Mostar nikad neće biti onakav kakav je bio prije rata i da je u tom kontekstu obnova *mosta* beznačajna, jer je most izgubio značenje koje je nekad imao. Konačno, većinom dijele i mišljenje da se svaki pravi Mostarac trebao radovati ovom događaju jer je *most* simbol Mostara. Ispitanici se većinom ne slažu s tvrdnjom da im obnova *mosta* ništa ne znači i da ih taj događaj nije zanimalo.

Tablica 11. Kako bi se osjećali da se nađete u nekoj od sljedećih situacija? (N=514)

Neke tvrdnje	Stupanj suglasnosti			
	Slažem se	Ne slažem se.	Ne znam/Ne razmišljam o tome	Ukupno
	%	%	%	%
1. Obnova <i>Starog mosta</i> bila je od velike važnosti za Mostar i trebali bi joj se radovati svi njegovi građani.	66,54	11,87	21,60	100,00

2. Većini mostarskih Hrvata most ne znači više ništa, dok Bošnjaci na njega ne gledaju kao na simbol tolerancije i različitosti nego ga smatraju samo svojim.	54,19	19,69	26,12	100,00
3. Značaj koji su političari pridavali obnovi Starog mosta, naglašavajući ponovno ujedinjavanje različitih naroda koji žive u Mostaru, samo je slika kojom žele međunarodnoj zajednici pokazati da rade nešto na tom pitanju.	62,30	9,96	27,73	100,00
4. Mostar nikad neće biti onakav kakav je bio prije rata, obnova mosta je beznačajna, izgubio je značenje koje je nekad imao.	48,25	28,21	23,54	100,00
5. Svaki pravi Mostarac se trebao radovati ovom događaju. Most je simbol moga grada i bio sam sretan kad je obnovljen.	55,95	18,32	25,73	100,00
6. Obnova Staroga mosta ništa mi ne znači, taj me događaj uopće nije zanimao.	20,04	57,98	21,98	100,00

4. ZAKLJUČNI OSVRT

Rezultati su istraživanja pokazali da jedna četvrtina studenata (26%) kaže da nije zalazilo u klubove i kafiće na „suprotnoj“ obali Neretve i da to i ne želi, a druga četvrtina rijetko. U dijelove grada na „druvoj“ obali nikada ne kreće 8%, a rijetko (samo ako ima obvezu) 39%. Gotovo bi se moglo reći da su studenti podijeljeni „pola-pola“, ako uzmemo u obzir da se njih 53% kreće po drugoj obali (svakodnevno, par puta tjedno i nekoliko puta mjesečno) a 47% rijetko i nikada. Ni u kom slučaju nisu spremni stupiti u vezu s djevojkom ili mladićem pripadnikom druge etničke skupine više od trećine (36%) studenata Mostara, dok petina (19%) nije sigurna i morala bi

dobro razmisliti jednako kao što je druga petina (20%) spremna na to bez dvoumljenja. Distanca je najveća kod stupanja u brak. Prema tome, prva hipoteza iz našeg istraživanja da među studentima postoji određena distanca prema pripadnicima druge nacije je potvrđena.

Istraživanje je potvrdilo i drugu pretpostavku da je Mostar podijeljen grad i da su stavovi studenata o Mostaru kao podijeljenom gradu i o odnosima s pripadnicima druge nacionalnosti povezani s njihovom izloženošću nekom od oblika stradanja u ratu. I na posljeticu, utješno djeluje podatak da 62% studenata smatra da su podjele duboke i mada je napredak u Mostaru spor oni ipak vjeruju da će se to stanje poboljšati.

Bilješke

- /1/ Žunec, Ozren (1998): Rat i društvo - ogledi iz sociologije vojske i rata. Zagreb, Jesenski i Turk.
 /2/ Kulenović, Tarik (1998): Pripreme za rat i početak rata u Bosni i Hercegovini 1992. godine. Pemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira, Vol.I, No. 1, str. 53-67.
 /3/ Ibidem /1/
 /4/ Babić, Dragutin (2002): Oprost i pomirenje kao pretpostavka suživota: proces koji je počeo ili utopijski izazov? (slučaj Brodsko-posavske županije). Revija za sociologiju, Vol.33, No. 3-4, str 197-211.
 /5/ Čutura Marija; Brkić, Nenad (2007): Vrijednosni sustav i psihografsko segmentiranje tržišta mladih u BiH, XX kongres CROMAR-a «Marketing u društvu znanja i suvremenoj poslovnoj stvarnosti», CROMAR i Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka.
 /6/ Keresteš, Gordana (2002): Dječje agresivno i prosocijalno ponašanje u kontekstu rata. Naklada Slap, Jasterbarsko.

/7/ Ibidem /4/

- /8/ Mlačić, Boris; Šakić, Vlado; Franc, Renata (2002): Mladi i izloženost ratnim događanjima. Društvena istraživanja, Vol. 11, No. 2-3, str. 379-393.
 /9/ Dragun, Antonio (2006): Hrvati u Federaciji BiH: povezanost suživota i opraštanja s individualnom religioznošću i društveno političkim stavovima. Revija za sociologiju, Vol. 37, No. 3-4., str. 165-180.
 /10/ Kukić, Slavo (2004): Učinci rata u BiH. Status, br. 3., str. 81-87.
 /11/ Šalaj, Berto (2009): Socijalno povjerenje u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, Herausgeber: Friedrich-Ebert-Stiftung, za izdavača Für den Herausgeber: Helmut Kurth, Sarajevo.
 /12/ Kardov, Krno (2002): Od politike razlika do politike prostora: posljedice rata na društveni život u Vukovaru. Pemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira, Vol.5, No. 9-10., str. 99-115.
 /13/ Katunarić, Vjeran; Banovac, Boris (2004): Conflict and Peace in Multiethnic Cities of the Former Yugoslavia: A Case Study, in: Mesić, Milan /ed/ (2004): Perspectives in

Multiculturalism: Western & Transitional Countries, Zagreb: FF press, pp 181-200.

/14/ Katunarić, Vjeran (2010): (Un)Avoidable War: Peace and Violent Conflict in Multiethnic Areas in Croatia, Revija za sociologiju, Vol. 40, No. 1, pp. 5-29.

/15/ Sekulić, Duško (2010): The Authoritarian Dynamics: Areas of Peace and Conflict and the Theory of Authoritarian Dynamics, Revija za sociologiju, Vol. 40, No. 1, str. 31-53.

Literatura

1. Čorkalo Biruški, Dinka; Ajduković, Dejan (2009): Od dekonstrukcije do rekonstrukcije traumatizirane zajednice: primjer Vukovara,

Revija za socijalnu politiku, Vol. 16, No 1, str. 1-24.

2. Đurašinović, Pejo; Ristić, Lazo; Savić, Jovan; Đukić, Ostoja; Kukić, Slavo; Babić Avdispahić, Jasmina; Arosvić, Zoran (2006): Sistem vrijednosti mladih u poslijeratnom društvu BiH. Filozofski fakultet Banjaluka, Institut za filozofiju i društvena istraživanja, Banjaluka.

3. Gajić, Tanja (2005): Zajednički prostor nacionalne vezanosti, nacionalne otvorenosti i etničkog identiteta, zbornik Ličnost i društvo II - Etnički, državni i europski identitet. Fondacija Friedrich-Ebert-Stiftung, Banjaluka.

4. Kukić, Slavo (2001): Položaj vjerskih i nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini. Politička misao, Vol. XXXVIII, br. 3, str. 122-137.